

ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προσεγγίσεις σε μια ιστορία των νεοελληνικών μειονοτήτων

επιλογή κειμένων, επιμέλεια, παρουσίαση

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Το αφιέρωμα που ακολουθεί αναφέρεται στην ιστορία των Εβραίων στην Ελλάδα τους δύο τελευταίους αιώνες. Η Ελλάδα νοείται εδώ, κυρίως, ως κρατική οντότητα, τα σύνορα της οποίας μεταβάλλονται επανειλημμένα από την ίδρυσή της έως ότου παγωθούν μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι εβραϊκές κοινότητες της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής εντάσσονται στο ελληνικό κράτος σταδιακά, ανάλογα με τη διεύρυνση των συνόρων του. Αλλά η ένταξη αυτή θα σημάνει ριζική αλλαγή της θέσης τους: η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η δημιουργία εθνικών κρατών στη Βαλκανική μετατρέπει τους Εβραίους, από συγκροτημένο «μιλιέτ», συχνά πιο προνομιούχο από τα άλλα, σε μειονότητα.

Εμφανίζουν στη διαδικασία αυτή οι Εβραίοι μια ιδιαιτερότητα: στη συγκυρία των βαλκανικών εθνικισμών εκείνοι είναι παντού μειονότητα, όχι μόνο θρησκευτική, όχι ακριβώς εθνική, πάντως έντονα διαφοροποιημένη πολιτισμικά.

Αυτή τη σχολιά επιχειρεί να ανιχνεύσει το αφιέρωμα που ακολουθεί: πώς εντάχθηκαν οι Εβραίοι στο ελληνικό εθνικό κράτος και ποια ζητήματα θέτει η μελέτη της ιστορίας τους για την ελληνική ιστοριογραφία. Τα κείμενα καταγράφουν, φυσικά, την κατάσταση της έρευνας στο θέμα: δεν διαθέτουμε, ακόμη, στην Ελλάδα μια σύγχρονη ιστορία των μειονοτήτων και οι πρόσφατες έρευνες για τους Εβραίους δεν συνδυάζονται με αντίστοιχες για άλλες πολιτισμικές και εθνοτικές ομάδες της περιοχής.

Ωστόσο, πυκνώνουν τον τελευταίο καιρό οι ενδείξεις ότι ο ελληνικός εβραϊσμός γίνεται όλο και περισσότερο αντικείμενο μελέτης: το αποδεικνύει η αθρόα συμμετοχή ερευνητών στα πρόσφατα συνέδρια της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού (1991), του IMXA (1992) και του Κέντρου Βυζαντινών Μελετών (1993) καθώς και οι σχετικές δημοσιεύσεις. Ανάλογη κινητικότητα παρατηρείται και στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία. Μολονότι συχνά το ενδιαφέρον των ερευνητών εκδηλώνεται, στη χώρα μας, με αφορμή επετειακού τύπου δραστηριότητες (500 χρόνια από την εκδίωξη των Εβραίων από την Ισπανία, 50 χρόνια από το Ολοκαύτωμα), που δεν εγγυώνται αναγκαστικά κάποια συνέχεια, νομίζω ότι συνδέεται και με ευρύτερες ανακατατάξεις, οι οποίες ξεπερνούν τα ελληνικά συμφραζόμενα και αφορούν τόσο το πεδίο της επιστήμης όσο και εκείνο της πολιτικής. Αναφέρομαι στην επιστημολογική αποδόμηση του ιστοριογραφικού λόγου που οδηγεί στην αμφισβήτηση της ενιαίας αφήγησης για το παρελθόν, από τη μια, και στο

ενδιαφέρον για τις μειονότητες, άμεσα συναρτημένο με την έξαρση των εθνικισμών, από την άλλη.

Τα δύο, εξάλλου, συνδέονται: οι πρόσφατες διεθνείς συζητήσεις για το φαινόμενο του εθνικισμού σχετίζονται μεν με ζητήματα της επικαιρότητας, αλλά είναι δυνατές, χάρη σε μια προγενέστερη εξέλιξη: στην παραδοχή ότι ο ιστοριογραφικός λόγος δεν καταγράφει απλώς το παρελθόν, αλλά το δομεί, το κατασκευάζει, ορίζοντας το σημαντικό και το ασήμαντο, ιεραρχώντας τις εμπειρίες των υποκειμένων και προτείνοντας συχνά ως μοναδική και πλήρη μια αφήγηση αναγκαστικά μερικη. Οι «εθνικές» ιστοριογραφίες αποτελούν την πιο παραστατική εικονογράφηση αυτού του μηχανισμού, ιδίως εκεί –όπως στην περίπτωση της Ελλάδας– όπου η υπηρετική τους διάσταση είναι πιο έκδηλη.

Εντάσσεται, άραγε, το πρόσφατο ενδιαφέρον για την εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο σε μια ιστοριογραφία των τοπικών μειονοτήτων; Είναι αλήθεια ότι η έρευνα στον τομέα αυτό είναι ακόμη περιορισμένη και σπάνια υπερβαίνει τις απαιτήσεις που θέτουν τα πολιτικά ζητούμενα της εκάστοτε συγκυρίας. Θα μπορούσε, μάλιστα, να αναρωτηθεί κανείς κατά πόσο η μελέτη για την ιστορία των Εβραίων είναι σήμερα δυνατή, ακριβώς επειδή έχουν πάψει να αποτελούν υπολογίσιμη μειονότητα, επειδή μέσα από τις περιπέτειες του αιώνα μας έχουν σχεδόν εκλείψει και επομένως η ενασχόληση μαζί τους δεν διαταράσσει τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα για τη διαδικασία συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Δεν συμβαίνει, φυσικά, το ίδιο και με άλλες μειονότητες, και μάλιστα με εκείνες που δρουν και αναπτύσσονται σήμερα στο εσωτερικό του εθνικού χώρου: η ιστοριογραφική ενασχόληση με αυτές εμπλέκεται «νατόφενκτα» στον τρόπο με τον οποίο παράγεται και αναπαράγεται εθνική ταυτότητα.

Το αφιέρωμα που ακολουθεί επιχειρεί να αναδείξει μια συγκεκριμένη προοπτική. Εκείνη που υποστηρίζει ότι οι μελέτες για την ιστορία των μειονοτήτων είναι απαραίτητο να πολλαπλασιαστούν, καθώς, όχι μόνο δεν θέτουν σε κίνδυνο ό,τι νοείται, σήμερα, «ελληνική ταυτότητα», αλλά, αντίθετα, συμβάλλουν στον εμπλουτισμό της: διευρύνουν το πεδίο που συγκαταλέγεται στη νεοελληνική ιστορία και, επομένως, το περιεχόμενο που παίρνει ο επιθετικός αυτός προσδιορισμός στην ενασχόληση με το παρελθόν. Σε μια τέτοια διαδικασία, επίκεντρο δεν μπορεί παρά να είναι ο χώρος και οι πολλαπλές και αλληλοδιαπλεκόμενες πολιτισμικές ταυτότητες που εξέθρεψε, και στόχος, ο πολλαπλασιασμός των

ιστοριογραφικών αφηγήσεων που τις συγκροτούν. Έτσι, μόνο, είναι δυνατό να φανερωθεί ότι δεν πρόκειται για «εμάς» και τους «άλλους», αλλά για ένα πολυεπίπεδο «εμείς», που αρνείται να προσαρμοστεί στις προκρουστικές προδιαγραφές μιας μονοδιάστατης και ισοπεδωμένης εικόνας του «εθνικού εαυτού».

Η συνύπαρξη Εβραίων και Ελλήνων πηγαίνει πολύ μακριά πίσω στο χρόνο: το οθωμανικό πλαίσιο προδιαγράφει επί αιώνες τους όρους που η συνύπαρξη αυτή θα προσλάβει στις νεωτερικές συνθήκες της ελληνικής εθνικής συγκρότησης. Σε αυτό το μακρό χρόνο του παρελθόντος μας εισάγει η περιδιάβαση της Μαρίας Ευθυμίου, με την οποία ανοίγει το αφιέρωμα.

Αδιερεύνητοι παραμένουν, σε μεγάλο βαθμό, οι τρόποι με τους οποίους εντάχθηκαν διαδοχικά στο ελληνικό κράτος οι διάφορες εβραϊκές κοινότητες: εξαίρεση αποτελεί η Θεσσαλονίκη, όπου οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν, ως το 1912, την πολυπληθέστερη εθνότητα. Σε αυτήν αναφέρονται πολλά από τα κείμενα του πρώτου μέρους που ακολουθούν. Εξάλλου, σε ολόκληρη τη Μακεδονία υπήρχε υπολογίσιμη εβραϊκή παρουσία: η Αλέκα Καραδήμου Γερόλυμπου παρακολουθεί πώς αποτυπώνεται στην πολεοδομική διάρθρωση των βορειοελλαδικών πόλεων η μετάβαση από τον παραδοσιακό διαχωρισμό των εθνοτήτων στο νεωτερικό διαχωρισμό των τάξεων.

Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, πάντως, δεν ήταν μόνο η μεγαλύτερη της περιοχής: ήταν και η πιο «πλήρης» από την άποψη της κοινωνικής της διάρθρωσης και η πιο σημαντική, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά. Είναι φυσικό να έχει γίνει, περισσότερο από όλες τις άλλες, αντικείμενο μελέτης. Η ένταξή της στο ελληνικό κράτος δεν θα γίνει ανώδυνα. Η Ρένα Μόλχο εξετάζει την ιδιότυπη θέση της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, στο μέσο αντιτιθέμενων εθνικών συμφερόντων στην περιοχή, μετά το 1912: ενώ η Βίλμα Χαστάογλου παρουσιάζει τις επιπτώσεις που είχε στην εξέλιξη της κοινωνικής της διάρθρωσης η πυρκαγιά του 1917, καθοριστική επιπλοκή που έρχεται να προστεθεί στις δυσκολίες προσαρμογής των πρώτων χρόνων. Το τμήμα αυτό του αφιερώματος κλείνει με την παρουσίαση, από τον Κώστα Χατζηκυριάκου, μιας μαρτυρίας από αυτή την πρώτη περίοδο, της αμετάφραστης ακόμη στα ελληνικά αυτοβιογραφίας του Λεών Σιακή, *Αποχαιρετισμός στη Σαλονίκη*.

Το δεύτερο μέρος ανιχνεύει περισσότερο μεθοδολογικά και λιγότερο πραγματολογικά ζητήματα: ιστοριογραφική διαχείριση της

εβραϊκής παρουσίας στα εθνικά συμμαζωόμενα, σιωπές των πηγών, αξιοποίηση των μαρτυριών που προέρχονται από την ίδια τη μειονότητα. Ο Σπύρος Μαρκέτος εξετάζει πώς αντιμετώπισαν οι Έλληνες ιστορικοί του εικοστού αιώνα την ένταξη της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης στο εθνικό σώμα. Τρία κείμενα προσεγγίζουν, στη συνέχεια, ιστοριογραφικά προβλήματα που σχετίζονται με τη μελέτη του διωγμού των Ελλήνων Εβραίων την περίοδο της Κατοχής: με αφετηρία τις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων από το Ολοκαύτωμα, η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου εξετάζει τις αφηγηματικές στρατηγικές που επιστρατεύουν οι επιζώντες για να εξιστορήσουν την εμπειρία τους από τη διαδικασία της εξόντωσης, καθώς και τη σχέση αυτών των στρατηγικών με τη γλώσσα του ίδιου του ναζιστικού διωκτικού μηχανισμού: τη σιωπή των αντιστασιακών πηγών για το διωγμό των Εβραίων την περίοδο της Κατοχής και τη σημασία της αναδεικνύει η Οντέτ Βαρών: ενώ η Μπάμπιτσα Σπέργιλλερ Αξιοπούλου εξετάζει, μέσα από το παράδειγμα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, ποια μεθοδολογικά προβλήματα θέτει η κατανομή ευθυνών για την τύχη της μειονότητας την ίδια περίοδο. Τέλος, ο Μαρκ Μαζάουερ καταγράφει το περιορισμένο ενδιαφέρον, που έχει επιδείξει ως τώρα η ελληνική ιστοριογραφία για το διωγμό των Ελλήνων Εβραίων, την περίοδο της Κατοχής – αντιστρόφως ανάλογο με τον πλούτο και το εύρος των διαθέσιμων πηγών. Ένα ανέκδοτο τεκμήριο, που αναφέρεται σε άγνωστες ενέργειες για τη διάσωση της κοινότητας Θεσσαλονίκης και παρουσιάζει ο Χρήστος Καββαδάς, ολοκληρώνει το δεύτερο μέρος.

Ο Νίκος Σταυρούλακης εισάγει στο τρίτο και τελευταίο μέρος του αφιερώματος, με το ιστορικό της ίδρυσης και της ανάπτυξης του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδας. Την ιστορία και τις δραστηριότητες του βιβλιοπωλείου Μόλχο της Θεσσαλονίκης, πολιτιστικού θεσμού της πόλης από τις αρχές του αιώνα έως σήμερα, καταθέτει, στη συνέχεια, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος. Το αφιέρωμα ολοκληρώνεται με μια βιβλιογραφία για τους Εβραίους στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, που συνέταξε η Μαρία Καβάλα, όπου περιλαμβάνονται και αναφορές στις εβραϊκές κοινότητες σε διάφορες ελληνικές πόλεις: και με παρουσιάσεις πρόσφατων εκδόσεων για το ίδιο θέμα από τη Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, τον Χάρη Κουτελάκη και τον Γιάννη Χασιώτη. ■